

Detta paper presenterades vid NSfKs 42. forsker seminar,
Bergen, Norge, maj 2000.

Kerstin Svensson, 2000,
”Filantropi, socialt arbete och straff : hjälparbete med dömda 1800-2000”,
”*Kriminaliteten er ikke hva den var*” aviklet i historisk belysning : rapport
fra NSfK's 42. forskerseminar Bergen, Norge 2000”, s. 174-179.

ISBN: 87-987103-0-4.

Publicerat med tillstånd från: Nordiska Samarbetsrådet för Kriminologi.

Hela rapporten:

http://www.nsfk.org/downloads/seminarreports/researchsem_no42.pdf

Filantropi, Socialt Arbete och Straff. Hjälparbete med dömda 1800-2000

Af Kerstin Svensson

Inledning

Jag skall i detta anförande ta upp de olika former hjälparbetet med dömda har tagit under de senaste 200 åren. Jag utgår från svenska förhållanden, men generellt kan man säga att de inte är särpräglade jämfört med andra länder. Det är en liknade utveckling vi har kunnat se i åtminstone Sverige, Norge och Danmark. Jag kommer att relatera de olika formerna av hjälp till de olika former av samhälle vi har haft under denna perioden, men framför allt kommer jag att diskutera vilken roll hjälparbetet har haft i straffandet.

Cellfängelser och filantropi

Vi börjar i det tidiga 1800-talet när den borgerliga nationalstaten Sverige växte fram. Vid denna tid hade man börjat uppmärksamma *individ* och den strafflag som fanns sedan 1734 skulle revideras. I Sverige begärde 1809 års riksdag att en kommitté skulle revidera lagstiftningen. Utlåtande lämnades 1811 utifrån att straffet skulle inriktas på individen och individen var förändringsbar. Tanken var nu inte bara att låta brottslingen "betala" för sitt brott, utan även att han skulle bli bättre av straffet (Wieselgren 1895:335).

Tio år senare talar man i nästa kommitté om att vanärande kroppsstraffen är skadliga. Istället skall de nya korrektionsanstalter som skall byggas användas och de skall ge en känsla av moraliskt värde. Anstalterna skall medverka i att förbättra brottslingarna, de är en hjälpåtgärd, både för samhället och för brottslingen. Därför bör man inte heller friges direkt efter ett spöstraff. Man skall först spöas, sedan i anstalt visa att man har förbättrats av straffet, för att efter det få rätten till friheten. Friheten som är ett av de centrala begreppen i denna tid.

Anstalten skall vara så inrättad att den brottslige: får upplysning, känner avsky för sin förra levnad, ångrar sitt brott och får för avsikt att bättra sig. För att anstalten skulle uppnå de här målen skulle fången undervisas i kristendom och vistas i enskildhet. Man hänvisade till positiva erfarenheter från Amerika och man beskriver olika anstalters lämplighet, framför allt de två olika cellsystemen, Auburn och Philadelphia.

Men vad viktigare är i detta sammanhang är att man också skriver och talar varmt för ett sällskap för fattiga fångars understöd som skulle ledas av kronprinsen och ha en centralkommitté i Stockholm. Denna kommitté skulle "af människokärlek och nit för det goda åtaga sig uppsigten öfver fångarnes behandling i alla fängelser" (Wieselgren 1895: 346). I den här verksamheten skulle enskilda personer engageras, såsom välgörenhet, filantropi.

Idén om att människor, av kärlek till människor, skulle engagera sig oavlönat i fångarna kom alltså inte från de engagerade själva. Den kom från statens representanter. Och de som kom att engagera sig i de här sällskapen var den framväxande borgarklassens representanter. Men för deras förebilder hade utvecklingen varit den motsatta.

I England, verkade kväkarna med hjälpinsatser på fängelserna och deras idéer spred sig över världen. Kväkarna inriktade sig mot de dömdas själar och satte sig emot sådana straff som gick ut över kroppen, varför deras ideologi föll väl samman med tanken bakom reformeringen av fängelserna. Att rikta straffet mot själen istället för mot kroppen var en uttalad ambition.

En av de mera kända kväkarna från denna tid är *Elisabeth Fry*. Hon var uppvuxen i en kväkarfamilj och när hon som gift tyckte att hon hade allt en allt för liten roll började hon besöka fängelser och verka i filantropisk anda. Hennes omsorg om andra hade hon fått under sin uppväxt och när en av hennes kväkarvänner gjorde henne uppmärksam på förhållandena på Newgateanstalten i London gjorde hon vad hon kunde för att förbättra förhållandena där. Först tog hon med kläder till de kvinnliga fångarnas barn, sedan började hon be för dem och med dem och så småningom byggde hon upp en skolverksamhet på Newgateanstalten (Rose 1994).

I detta fallet var det så att kväkarnas initiativ kom först och blev senare en del i sättet att driva anstalten. I Sverige blev alltså fallet det motsatta, statens initiativ uppmuntrade filantropin.

Men vad var det de gjorde? Man kan inte säga att Elisabeth Fry hade några speciella metoder, det var inget specifikt hon utförde och det var inte kopplat till några speciella bibelord. När hennes bror JJ Gurney skrev om hennes arbete förklarade han det med: *“the prisoners are ruled by kindness; chains are therefore unnecessary”* (McGowen 1995:96) och utifrån detta pläderade han för en ny form av bemötande av fångarna. De menade att det var i relationen mellan fången och den troende som reformeringen skapades. Relationen mellan den som hjälper och den som får hjälp har i alla tider betonats som det primära, att komma varandra nära, att förstå varandra. Men formerna för hur det sker har varit lite olika.

Kväkarna skapade besöksorganisationer, där frivilliga kom in på anstalterna och besökte fångarna. Genom dessa organisationer skulle de underlätta för relationer att skapas och därmed underlätta att kedjor skapades av vänlighet (McGowen 1995).

Föreningarna skulle ge tröst och uppmuntran till de olyckliga och förvandlar därigenom deras svaghet till styrka. De skulle motverka ensamheten, hopplösheten och risken för motstånd. Det finns en stark tilltro till samtalets och relationens möjligheter. Medan straffet i huvudsak består av frihetsberövandet i sig skall förbättringsarbetet ske genom att samtal förs mellan fången och lämpliga personer. Man skilde ut straffet från behandlingen. Det onda straffet var nödvändigt och den goda behandlingen var en hjälpinsats. Olika personer utförde olika uppgifter. Fångvaktarna skötte straffet och föreningarna behandlingen. På så sätt markerade man att det var fråga om olika saker. Ändå var de barn av samma anda, de var båda delar nödvändiga för varandra. Utan straffet skulle inte behandlingen kunnat existera och utan behandlingen skulle inte straffet kunnat existera.

I Norge hade föreningen “De nödlidandes vänner” bildats i Trondheim 1827. Föreningen har sagts vara en föregångare till senare fångvårdssällskap, men hade som huvudsyfte att engagera sig för fattiga, arbetslösa, sjuka och skolgång åt barn. De frigivnas roll i föreningen var liten. Däremot spelade föreningen en annan roll i fångvården, den var i sin form som privat förening ett nytt inslag i fångvården. Som sådan banade den väg för de föreningar som skulle komma att bildas, t.ex. den som kan räknas som Norges första, “Föreningen til moralisk fordaervede Börns og unge Menneskers Fraelse samt til menneskekjaerlig Omsorg for de fra Straffanstalterne lösladte Forbrydere” som stiftades i Bergen 1841 (Hauge 1974:39ff).

I Danmark hade det första fängelsesällskapet, som det kallades där, bildats 1842 och kunde året därpå börja sin verksamhet i Köpenhamn. Men misstron var stark och det skulle dröja innan idén spred sig. När fängelserna reformerades och man hade för avsikt att förbättra, men problemen att skaffa de frigivna en plats i samhället blev uppenbar, då började fler föreningar etablera sig. Redan under mitten av seklet bedrevs i Köpenhamn vad man kallade ett behandlingssystem. I detta samarbetade direktören, assistenten, prästen, läkaren, läraren, bokhållaren, ekonomiskrivaren och överbetjänten och samordnade sina iakttagelser av fången. Vid fasta tidpunkter stämde de av sina intryck och avgjorde hans fortsatta behandling. Slutligen, inför frigivningen avgjordes om kontakt skall tagas med fängelsesällskapet inför frigivningen. Sällskapet kunde ge hjälp med kontanta medel, tjänst eller annan för kropp och själ nyttig verksamhet. Sättet understödet gavs varierade och berodde på den frigivnes person och hur man såg på hans behov, ålder, kön och övriga levnadsförhållanden (Mentzer 1872)³⁰⁶.

I Sverige bildades de första fångvårdsföreningarna 1846 i samband med att de första cellfängelserna öppnades i Kristianstad, Linköping och Stockholm. Föreningarna startades med landshövdingen som ordförande och medlemmar ur länets borgerskap engagerade sig i verksamheten. Fångvårdsföreningarna hade samma sociala skikt som medlemmar. Det var framför allt de högre skikten som engagerade sig filantropiskt, medan arbetare eller hantverkare oftast saknades i medlemsleden. Qvarsell (1993) menar att filantropin förutsatte en hierarkisk struktur i samhället. Inga andra än de välbeställda kunde tänkas som medlemmar och en del av verksamheten var att sprida de borgerliga idealen. Arnelund (1994) har visat hur fångvårdsföreningen i Uppsala på 1870-talet strävade efter att få större bredd på medlemsunderlaget genom att sänka medlemsavgiften. I föreningens årsberättelse från 1872 skriver man: “ett växande intresse av allt fleras deltagande uti

³⁰⁶Även i Holland fanns fängelsesällskap: het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke verbetering der gevangenen”. Ledamöterna i kommittén turades om att besöka fångarna och det finns en fruntimmerskommitté som besökte kvinnliga fångar. I Tyskland hette föreningarna Verein zur Verzorgung für entlassene Sträflinge (Mentzer 1872).

föreningens strävan, icke minst bland allmogen och de mindre bemedlade, vilkas medverkan såsom personlig ofta nog är den kraftigaste” (Arnelund 1994:116)³⁰⁷. Denna spridning av medlemsunderlaget får man anta inte hade som syfte att förändra föreningens ideologiska bas, utan snarare stärka dess legitimitet.

Samtidigt som föreningens medlemsbas breddades har målgruppen för insatserna minskat. I stadgarna för Kristianstad läns fängsvårdssällskap från 1861 noteras att sällskapets uppgift är:

1§ “Sällskapets ändamål är att återföra fallne likar från brottets och villfarelsens väg till dygd och samhällighet, samt att bereda de, efter utståndet straff, en ställning, hvarigenom de må kunna ärligt vinna sin utkomst samt fortfarande beträda en bättre väg”(LLA/30209 BII:1).

När stadgarna revideras tjugo år senare, 1882, har individualiseringen och kategoriseringen av fångarna brutit igenom och man inriktar sig nu på en särskild grupp:

§1 “Sällskapets ändamål är att från återfall i brott söka bevara sådana, företrädesvis yngre, frigivne fångar som tillhöra Christianstads län, och hvilka sjelfve önska sällskapets hjälp samt underkasta sig villkoren derföre.”(LLA/30209 A:1).

När föreningen nu börjar om är det inte längre “fallne likar” man skall rädda från “villfarelsens väg”, det är en viss kategori fångar med viss geografisk tillhörighet som skall “bevaras” från “återfall i brott”. Fångarna har individualiserats och blivit tydligare som personer. Från att tidigare ha varit objekt för sällskapets insatser förväntas de nu vara aktiva. De skall själv vilja ha hjälp och de skall underkasta sig villkor för hjälpen. Den triumferande makten som förlitar sig på sin överhet har ersatts av en disciplinerande makt som på en och samma gång ser individerna som föremål och verktyg (Foucault 1977:199). Det är denna disciplinerande makt som kommer att känneteckna kriminalvård i frihet och som visar sig här i det sena 1800-talet.

Av stadgarna framgår också med vilka insatser sällskapet skulle verka. Man skulle samverka med fattigvårdsstyrelse, prästerskap, tillsynsmän över försvarslös, kronobetjening eller enskilda personer. Det betonades också vikten av att förbereda frigivningen i god tid och bara undantagsvis ge penningunderstöd. Den väsentliga insatsen gentemot den frigivne låg i att “i hans nya ställning uppmuntrande och vårdande se honom kärleksfullt tillgodo”(LLA/30209, A1).

Trots bildandet av föreningar på flera håll i landet och rekonstruktion av befintliga föreningar saknas föreningar fortfarande i flera län och de som finns driver mycket varierande verksamhet. Centralföreningen beslöt därför vid sammanträdet den 5 oktober 1888, efter förslag från Generaldirektören att kontakta länsförvaltningen i de län där föreningar ännu inte inrättats samt att försöka samordna det pågående arbetet.

Precis som Foucault (1977:269) menar att fängelset fanns redan innan det kom att systematiskt utnyttjas i straffrätten, fanns kriminalvård i frihet redan före lagstiftningen medgav det. Foucault beskriver fängelset som “en samling redskap avsedda att göra individerna fogliga och nyttiga genom en exakt avvägd bearbetning av deras kroppar”. I den bemärkelsen kan man säga att kriminalvård i frihet är det samma som fängelse, men det finns en avgörande skillnad: det är inte de fogliga kropparna som kontrolleras när straffet verkställs ute i samhället, det är de fogliga själarna. Precis som kväkarnas ursprungliga tanke var och med samma metoder som de hade använt, att skapa ordning och foglighet genom vänlighet, inte kedjor.

Redan innan lagstiftningen egentligen fanns för det hade vi, genom föreningarna, grunderna för en verksamhet med det som skulle bli kriminalvård i frihet. Ideologin fanns, arbetsmetoderna och personerna som skall utföra arbetet likaså. Det som saknades var den formella legitimiteten, lagstiftningen.

Socialt arbete i välfärdsstaten

När vi går in på 1900-talet börjar det som kallas socialt arbete växa fram. Filantropins idéer leder vidare till en ny profession, socialarbetare. En yrkeskategori som växer fram tillsammans med

³⁰⁷Arnelund hänvisar citatet till Uppsala läns fängsvårdsförenings styrelses årsberättelser Uppsala 1872-1913, 1872:10. Även Ovarsell (1993:222f) lyfter fram de filantropiska föreningarnas sociala struktur.

välfärdsstaten. I de föreningar som bedriver hjälpverksamhet på fängelserna börjar nu anställas personal och man för en diskussion om vilka utbildningar som är lämpliga och vilka uppgifter de skall ha. Vid samma tid börjar också diskussionen om straff utanför fängelserna.

Kring sekelskiftet 1900 började det mänskliga livet i allt högre grad handhas av olika samhällseliga institutioner. Den "sociala frågan" blir ett ämne på dagordningen och "det sociala arbetet" börjar definieras som verksamhetsområde. Behandling av avvikare av olika slag diskuteras och ett differentierat utbud av anstalter börjar etableras. Sociala problem blir vid denna tid en gemensam fråga och ett gemensamt ansvar, detta gemensamma skulle handhas av staten. Genom samverkan olika former av föreningar och sociala institutioner skulle de gemensamma intressena tillvaratas (Svensson 1998).

Vid det nordiska juristmötet i Köpenhamn 1890 hade frågan om villkorlig dom varit temat. De korta frihetsberövandena sågs som ett problem genom att de snarare hindrade än möjliggjorde för brottslingen att bli upptagen i samhället. Diskussionen på mötet kom emellertid att handla om vilka möjligheter domstolen hade att bedöma den misstänkte som person och något uttalande för villkorlig dom gjordes aldrig. Behovet av en bedömning av den misstänktes person och föreningarnas behov av professionalisering gick hand i hand. Och i den diskussionen skapades ett utrymme för den profession av socialarbetare som växte fram och fick en betydelsefull roll i kriminalvården. Det blev de som i stor utsträckning skulle stå för den differentiering av de dömda som fängelserna bedrev och för det hjälparbete som frivården bedrev med dömda ute i samhället. Sedan de dömts till villkorlig dom eller blivit villkorligt frigivna.

Samtidigt som möjligheterna till övervakning fastslås och metoder för bedömning av individen skrivs in i lagen 1918, samtidigt beslutas om att de fysiska bestraffningarna och inskränkningarna i fängelserna skall minska. Ytterligare en tydlig förskjutning av straffandet från kropp till själ. I den här förskjutningen samverkar det sociala arbetets förespråkare med de straffande aktörerna. Deras intressen sammanfaller och de kan tillsammans arbeta för reformerna.

Den nya hjälpen som föreningarna nu skall bedriva utanför fängelserna, kallas alltså övervakning. Den kommer i en tid när industrialismen och inflyttningen till städerna möjliggjort nya former av social kontroll. Det är också en tid när cellfängelsesystemet börjar stagnera och möta kritik. Det visade sig ju inte vara den förbättringsanstalt det skulle vara (Simon 1994).

Fängelsets stagnation och kritiken mot fängelset kan vara förklaringar till att frivård börjar bli möjlig just i denna tid. Det är i kriminalvård i frihet som det sociala arbetets idéer är starka och det är här socialarbetarna agerar. Det sociala arbetets hjälpande karaktär och talet om de dömdas behov av hjälp för att komma tillbaka till samhället ger frivården en bra grund för tillväxt. Med det sociala arbetet kan hjälpen och kontrollen, straffet och behandlingen tillsammans utvecklas. Ju mer hjälp, ju mer behandling, desto mer kontroll, desto mer kunskap ackumuleras om den dömda, desto mer kontrollerad blir han.

I Sverige har denna det sociala arbetets diskurs dominerat kriminalvården från 1918 och vidare under nästan hela 1900-talet, med kulmen i slutet av 1970-talet. Man kan på sätt och vis jämställa det som kallats behandlingstanken med det sociala arbetets diskurs. Skillnaden är att när behandlingstanken började spira fanns ännu inte det sociala arbetet som profession. Däremot kan man kanske tala om att det sociala arbetets era som hjälparbete parallellt med straffandet ebbade ut i och med att behandlingstanken mötte kritik.

När socialarbetarna utför straffandet

Efter kritiken mot behandlingstanken under 1970-talet och med de studier som då gjordes av bland annat kriminalvård i frihet, har idén om socialt arbete i kriminalvård successivt ebbat ut. Den har till att börja med levt vidare i entusiastiska socialarbetare i kriminalvården, men under 1990-talets senare del har man även där börjat vackla. Idag ser vi utbildade socialarbetare som åker runt och kontrollerar elektroniska fotbojor. De vidareutbildas i tekniska spörsmål för att kunna hantera kalibrering av redskapen. De vidareutbildas i att arbeta med kognitiva program som bygger på att allt sker enligt en fastslagen modell och där de dömda skall anpassas till programmet istället för tvärtom. En stor del av deras tid går åt till att administrera placering av fängelsedömda på anstalter, placera samhällstjänstdömda på arbetsplatser och kontrollera att de är där och på annat sätt administrera straff.

Socialarbetarnas professionella status att utreda och bedöma klienterna är fortfarande en viktig del i den svenska kriminalvården, men idén om att utgå från den enskilda personens behov och

förmågor är på väg att försvinna. Entusiastiskt arbetar socialarbetarna vidare och flera försöker hinna med även det hjälpande arbetet, men allt för många administrativa och kontrollerande uppgifter läggs på dem så att möjligheterna att hjälpa de dömda blir allt mindre.

Under hela 1900-talet har socialarbetare strävat efter att finna uppgifter, former för sitt hjälparbete och en plats för sin professionella roll. I kriminalvården har denna roll sammanfallit med utvecklingen av de olika formerna för straff. Socialarbetarna kom att få en position i att komplettera straffandet med hjälp. Med tiden kom dessa två komponenter att bli ett, straffet och behandlingen sker i dag i samma handling, av samma personer. Frivården har tagit över flera av fängelsets tekniker och utför idag både straffandet och hjälpen.

Det sociala arbetet har alltså blivit en del av straffandet och straffandet en del av det sociala arbetet under välfärdsstatens era. Vad är det då som händer nu när välfärdsstaten drar sig tillbaka? Vem tar hand om hjälpen åt de straffade nu när socialarbetarna sköter straffet? Jo, nu sköter de straffade det själva. De bildar självhjälpgrupper som KRIS i Sverige. Kriminellas Revansch i Samhället som de kallar sig och som byggs upp av fd fångar som hjälper varandra till ett liv i samhället utan brott och droger. Clean-House i Danmark är på gång att starta en likande verksamhet. Man besöker de som sitter i fängelse och talar om hur man kan klara ett liv utan brott, men ändå i gemenskap med andra, man möter de som frigges från fängelset. Man ordnar aktiviteter och hjälper de straffade att skapa en meningsfull vardag.

Det är en ny form av organisationer där fd fångar hjälper varandra i samhället, där det inte är professionella, statens tjänstemän som utför det. Där den som får hjälp känner tillit till den hjälpande för att han har gått igenom samma sak, inte för att han har en viss utbildning och en viss anställning. Dessa självhjälpgrupper har nu börjat växa fram som ett komplement till kriminalvården, även till frivården. De har en "övervakar-pool" och de som varit ostraffade tillräckligt länge ställer upp som övervakare för de som frigges. På samma sätt som de tidiga filantropiska rörelserna och det sociala arbetet har haft sina utrymmen som ett hjälpande komplement till straffandet börjar nu självhjälpgrupperna få ett sådant utrymme. De agerar i syfte att hjälpa de som frigges, samtidigt är de involverade i det straffande systemet som övervakare och anstaltsbesökare. Åter igen, i en ny form, ser vi hur straff och hjälp följs åt. För att kunna hjälpa behövs straffet och för att kunna straffa behövs hjälpen.

Man kan se de här nya organisationerna som nu växer fram som en möjlighet till personligare hjälp, utförd av folk som vet vad de talar om för de har varit där själv. Man kan också se den som ett led i välfärdsstatens tillbakadragande, där staten tar sin skyddande hand från medborgarna, nu får man klara sig själv. Det finns också ett tredje möjligt perspektiv: att se det som att den disciplinerande kontrollen tar sig andra uttryck, där de dömda själva, med hjälp av andra dömda försöker de inrätta sitt liv så att de accepteras i samhället. De både utformar och verkställer sina egna straff och sin egen rehabilitering till samhället, samtidigt.

Referenser:

Arnelund, Hans (1994) *Uppsalafängelsets historia. Läns cellfängelset 1862-1912*. KVS Förlag, Norrköping

Foucault, Michel (1987) *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*. Lund, Arkiv förlag.

Hauge, Ragnar (1974) *Fra fattigforsorg til kriminalomsorg*. Universitetsforlaget. Oslo.

McGowen, Randall (1995) *The Well-Ordered Prison* i Morris, Norval och Ruthman, David J, *The Oxford history of the prison. The practice of Punishment in the Western Society*, Oxford University Press, Oxford/New York s79-109

Mentzer, A von (1872) *Anteckningar öfver fängelser i Danmark, Preussen, Sachsen, Belgien och Holland*, PA Norstedt & söner, Stockholm

Qvarsell, Roger (1993) *Välgörenhet, filantropi och frivilligt socialt arbete - en historisk översikt*, i Socialtjänstkommittén, *Frivilligt socialt arbete. Kartläggning och kunskapsöversikt*. Rapport av socialtjänstkommittén. SOU 1993:82. Stockholm, Fritzes

Rose, June (1994) *Prison Pioneer. The story of Elisabeth Fry*. Quaker Tapestry Booklets, Cumbria

Simon, Jonathan (1998) *Poor Discipline. Parole and the Social Control of the Underclass, 1890-1990*. University of Chicago Press. Chicago and London.

Svensson, Kerstin (1998) *Straff eller behandling - om statens strategier mot gränsöverträdande ungdom under 1900-talet*. Meddelanden från Socialhögskolan 1998:1, Lunds Universitet, Lund

Wieselgren, Sigfrid (1895) *Sveriges fängelser och fångvård från äldre tider till våra dagar. Ett bidrag till svensk kulturhistoria*. Stockholm, Norstedts

LLA/30209 Kristianstad läns fångvårds- och skyddssällskaps arkiv, Landsarkivet i Lund

A 1 Protokoll 1855-1961

B II:1 Koncept till årsberättelser